

KÖNYVSZEMLE

KORAI MAGYAR HELYNÉVSZÓTÁR 1000–1350

1. ABAÚJ–CSONGRÁD VÁRMEGYE

Szerkesztő: HOFFMANN ISTVÁN.

A szócikket szerkesztette: PÓCZOS RITA – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA.
A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, 2005. 449 lap

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén HOFFMANN ISTVÁN vezetésével immár jó évtizede a korai magyar helynévanyagot érintő magas színvonalú, kiterjedt kutatómunka folyik. A tanszék 1997-ben „A Magyar Névarchívum Kiadványai” címmel külön sorozatot hozott létre a korai helynévkincs név- és nyelvtörténeti vizsgálatával foglalkozó tanulmányok számára. A sorozatban már eddig is több kiváló, főként az Árpád-kori névanyag nyelvészeti elemzésével foglalkozó kötet látott napvilágot.

A Magyar Névarchívum Kiadványai legújabb, 10. számaként megjelent a „Korai magyar helynévszótár” első kötete. HOFFMANN ISTVÁN, PÓCZOS RITA, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA, azaz a kötet szerkesztői az Előszóban (5–8) felvázolják ötkötetesre tervezett helynévtörténeti szótárak felépítését. Az alkotók a szótár egy-egy kötetében a korabeli Magyarország egyes vármegyéinek névanyagát szerkesztik egybe: „Az első kötetben Abaúj–Csongrád megyék névanyagát adjuk közre, majd a Doboka–Keve, illetve a Kolozs–Pilis vármegyék neveit tartalmazó kötetek jelenhetnek meg. A betűrend végén álló Pozsega–Zólyom megyék anyaga ezt követően készülhet el, és láthat napvilágot előre láthatóan két kötetben” (7). A szerkesztők hosszabb távú elképzelései szerint a szótár teljes anyagának megjelenését követheti a kötetek javítását és korszerűsítést is magába foglaló egybeszerkesztése, amelyet a digitális adatkezelés remélhetően megkönnyít majd.

A „Korai magyar helynévszótár” célkitűzése szerint a legkorábban feljegyzett magyarországi hely- és helységneveket, illetve helyeket jelölő kifejezéseket gyűjti össze nyomtatásban hozzáférhető forrásokból. A források között kitüntetett szerepet tölt be GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkája, amelynek nem településnévi helyneveiből a helynévszótár előmunkálataként „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” címmel HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA 1997–1999 között két kötetet (1. Abaúj–Csongrád vármegye és 2. Doboka–Győr vármegye) adott közre. A „Korai magyar helynévszótár”-ban a szerkesztők túllépnek a GYÖRFFY-féle történeti földrajz szabta időkereten (GYÖRFFY forrásanyaga az első országos összeírással, az 1332–37-es pápai tizedlajstrommal zárul), és a 14. század első felének további, gazdag forrásanyagát is figyelembe véve a korai ómagyar korszak végéig, 1350-ig terjesztik ki adatgyűjtésük felső időhatárát. Beépítik anyagukba több, a GYÖRFFY-féle kötetek megjelenése után kiadott kapcsolódó munka adatait is. A szótár szerkesztői változatos forrástípusokat használnak fel: szerepelnek forrásaik között okmány- és oklevéltárak, családi levéltárak kiadott anyagai, jegyzőkönyvek, a Müncheneri

Egyetem által kiadott, GEORG HELLER és KARL NEHRING szerkesztésében készült magyar történeti helységnévgyűjtemény kötetei, helynévtárak, történeti földrajzok, térképek, egy-egy területi egység helyneveit közlő munkák, nyelvemlékek, etimológiai szótárak, történeti helyneveket vizsgáló tanulmányok, történeti, településtörténeti és művészettörténeti kiadványok, városi monográfiák, lexikonok; összesen 109 munka (a részletes forráslistát l. a kötet 21–5. lapjain). A szótárírók GYÖRFFY GYÖRGY adatait, mivel azokat GYÖRFFY maga ellenőrizte a megfelelő okmányokban, változatlan formában átvették, s hivatkozásként csupán a történeti földrajz megfelelő helyét jelölik meg. A többi forrásnál, ha erre szükség volt, kritikára, javításra is sort kerítettek.

A szótár szerkezetét meghatározó, s az alkotók által a kötet 9–18. lapján részletesen ismertetett következetes, végiggondolt szerkesztési elvek közül itt csupán azt emeljük ki, ami egyénivé teszi a szótár karakterét: a szerzők a helynévkincs elrendezésével az anyag nyelvtudományi hasznosíthatóságát kívánták elősegíteni. A szócikkek nem az azonos denotátumot jelölő különböző névformák, hanem a morfológiai szempontból azonos névalakok alkotják. Ez az elrendezés szembevetővé teszi a helynevek alakszerkezetének lehetséges különbségeit, megkönnyíti a nevek alaktani vizsgálatát; alkalmazásával jól elkülönülnek az azonos helyet jelölő morfémányi (pl. *Atya* ~ *Atyás*, *Füzes* ~ *Füzesd*, *Hangony* ~ *Hangos*), lexémányi (pl. *Fülöp* ~ *Fülöpfölde*, *Damak* ~ *Egyeddamak*, *Diós* ~ *Dióstelek*), illetve szintaktikai (pl. *Derzsbócs* ~ *Derzsbócsa*, *Fúzi-patak* ~ *Fúzi pataka*, *Poklostelek* ~ *Poklostelke*) eltérést mutató névformák.

Az azonos helyet jelölő, eltérő nyelvi felépítésű nevek külön szócikkbe kerülnek ugyan, de a nevek összetartozását kiterjedt utalásrendszer mutatja, amelynek segítségével nyomon követhetjük, hogyan változott az egyes helynevek alaki szerkezete a vizsgált időszakban. Így láthatjuk, hogy a Baranya megyei *Komló* (1256/410, 1312, 1320, 1329) helységnévnek a korai ómagyar kor vége felé *Komlód* (1321, 1332–5/PR.) formája is ismeretes volt; ugyanakkor a bihari *Kincsej* (1291–94) település neve a korszak végén inkább *Kincse* (1323, 1338) formában jelentkezik. Az időszak folyamán a Bihar megyei *Dióstelek* (1330) névalak lexémányi névrészt veszítve *Diós* (1342) formára rövidül, míg az Abaúj megyei *Padár* (1248/366, +1262/[14. sz.], 1280) lexémányi névrészt nyerve *Padárfölde* (1329/330/407, 1330/407) alakú lesz. Lexémányi mértékű a változás a névrészcsere (pl. a baranyai *Balazsfölde*, 1338 ~ *Balazsfalva*, 1349) és a differenciáció (pl. a bihari *Bagos*, [1291–94], 1332–7/PR., 1347, 1332–7/PR. osztódásával alakult *Kisbagos*, 1347 és *Nagybagos*, 1347) esetében is. A korszak során a nevek szintaktikai szerkezete a jelöletlenség felé tolódik el a baranyai *Csabkuta* (1330, 1330/477) ~ *Csabkút* (1341), a bihari *Patafája* ([1291–94], 1332–7/PR.) ~ *Patafa* (1332–7/PR.) helynevek esetében, ugyanakkor a jelöltség felé mozdulnak el a Csanád megyei *Dedénszeg* (+1256, 1274>1340) ~ *Dedénszege* (1337) és a Bars megyei *Patkánytelek* (1292) ~ *Patkánytelke* (1294) névformák.

Közös szócikkbe kerülnek ugyanakkor – denotátumtípus, ezen belül pedig megyék szerint elkülönítve – a különböző helyeket jelölő azonos alakú helynevek, ami az utalásrendszerrel is megerősített név vonatkoztatás eseteinek számbavételekor, a homonímia lehetséges okainak vizsgálatakor, illetve névgyakorisági statisztikák készítésekor előnyös. Nyomon követhetjük a különböző denotátumtípust jelölő azonos névformák viszonyait: míg Csanád megyében három különböző földrajzi objektum (egy tó, egy mező és egy település) azonos *Hód* elnevezése a névadás folyamatát tekintve kapcsolatba hozható egymással, addig a baranyai *Okor* településnév keletkezéstörténetileg csak az azonos

folyónévvel függ össze, független azonban a Bodrog megyei település homonim nevétől. Kiderül, hogy a vizsgált időszakban a kérdéses megyékben a szentnévi településnevek közül a *Keresztúr*, a *Szentmárton* és a *Szentmiklós* névformák voltak a legnépszerűbbek. Nagy megterheltséggel jelentkeznek, egymástól távol eső helyek jelölésére szolgálnak az *Újfalu*, *Besenyő*, *Szőlős*, *Újlak*, *Németi* névalakok is.

A szótárban nemcsak tulajdonnévi, hanem közszói adatokat is találunk önálló szócikként (pl. *éger*, *domb*, *mezsgye*), illetve tulajdonnévi szócikk részeként (pl. *Eresztvény*, *Halom*, *Magyal*), mindkét esetben megyénként elkülönített adatokkal. Így lehetőség nyílik a földrajzi közneveket érintő szókinccstörténeti, szóföldrajzi vizsgálatokra. A vizsgált megyék tekintetében meglehetősen általánosnak tűnik a *bérc*, a *szil*, a *gyertyán*, a *haraszt* földrajzi köznévként való használata, hiszen e köznevek az ország keleti, északkeleti és délnyugati területéről egyaránt adatolhatóak.

Bizonyos egyelemű címszók esetében a szócikkek félkövér dőlt betűvel szedett névformái a kérdéses lexémák önálló, képzett vagy szó szerkezetben, szóösszetételben használt névelemként való előfordulására utalnak, ami a nevek lexikális-morfológiai felépítésének, illetve szintagmatikus szerkezetének tanulmányozását könnyíti meg. Változatos alaki szerkezetű helynevek jöttek létre például a *mogyoró* lexémával (*Mogyorópatak*; *Mogyoród*; *Középsőmogyorós*, *Mogyorós*, *Mogyorós-berek*, *Mogyorós-patak*, *Monyorós*; *Mogyorósd*), ugyanígy a *hód* szó is gyakran jelentkezik önálló vagy képzett névrészként (*Hódegyház*; *Hódi*; *Hodos*, *Hodos-fő*, *Hodosmonostora*, *Kishodos*, *Sarlós-Hodos?*; *Hodosd*).

Az egyes helynevek kapcsán a különböző forrásokban jelentkező azonos írásváltozatok összevont közlése helyesírás- és hangtörténeti tanulságokkal jár.

A szótár szerkesztői, ahol erre mód volt, extralingvális, de a nyelvi megformálás mikéntjére hatással lévő adatokat is bevontak a szócikkbe. Megadják a hely fajtáját mutató latin megjelöléseket, elősegítve ezzel a helynevek denotátumtípusokkénti, illetve funkcionális-szemantikai jellegzetességek szerinti vizsgálatát (pl. 1330: *monticulo Beerch*, 51; 1345: *Fenywseunyché*, aqua ~ *Feyno Sewniche*, riv., 102; [1200 k.]/1896-ra: *Geuru*, castr., 118; 1237, 1256, 1290: *Mana*, t., v., 181); közlik a forrásnak a név eredetére magyarázatot nyújtó megjegyzéseit, kiindulópontként az etimológiai vizsgálatok számára (pl. **Bataföldre** – „Egy 1332-ből való oklevél arról tudósít, hogy Wytalus fia Lampert *Katha* nevű leánya eladja itteni részét [...]. A helynév előtagjában esetleg az ő nevének tévesen írt formája jelenik meg”, 48; **Marton 2.** – „*Szentmárton*-nak soha nem nevezték, neve bizonyára a szomszédos **Szend (2.)** nevével egybeírva szerepel”, 183).

Fontos nyelvészeti szempontot elégit ki a korszak helyneveinek teljességét számba venni célzó adatközlés, ezért bekerülnek a szótárba a másodlagosan adatolható helynevek is: azaz a magyarul minden bizonnyal használt, ám a korszak írásbeliségében csak latinul lejegyzett névalakok (vö. a [*Garamszentbenedek*], [*Görög-rév*], [*Szentkozma*] stb. címszavak), valamint a személynevekben előforduló, *-i* képzős formában jelentkező helységnevek (pl. *Blasius et Zouk de Foni*; Gaal [sac.] de *Henchey*; Dom. f. Petri f-i Mihedeus de *Hoteney*; Paul de v. *Iuanusi*).

A helynévtörténeti szótár egyes szócikkeiben a sztenderd vagy a megfelelő szempontok szerint sztenderdizált címszó után a jelölt hely rövid leírása, azonosítása, korabeli névformák segítségével történő lokalizálása következik. Az adatközlő részben a forrásdokumentum pontos datálását a név betűhív lejegyzése és a forráshely megadása követi. A szócikkeket a nevek jelentésviszonyait tisztázó utalások zárják.

A kötet a szótári rész (27–307) mellett az egyes névformák azonosítását megkönnyítő név- és szóalakmutatót (309–89), valamint a képzők és a fonológiai szerkezet vizsgálatához felhasználható névvégmutatót (391–449) is tartalmaz.

A változatos szempontú nyelvészeti elemzés lehetőségének biztosításán túl a szótár anyaga történettudományi, népesség- és településtörténeti, valamint művelődéstörténeti vizsgálatokra is módot ad. A helynévtörténeti szótárban bemutatott gazdag anyag értékét tovább növeli a kötet igényes kialakítása, a szép tipográfiai megoldások és az adatkere- sést megkönnyítő digitális hozzáférhetőség biztosítása (<http://nevarchivum.unideb.hu>).

A „Korai magyar helynévszótár” nemcsak azért újszerű a magyar nyelvtudomány- ban, mert először adja közre szótári formában legrégebb helyneveinket, hanem azért is, mert – eddigi, főként a történettudományi hasznosíthatóságot szem előtt tartó helynév- gyűjteményeinkkel szemben – anyagának elrendezésével a nyelvtörténeti kutatások céljait kívánja szolgálni. Nem kétséges, hogy egy olyan szerzteágzó feladat, mint egy ötkötetes szótár megszerkesztése minden alkotó részéről komoly tudományos felkészült- séget igényel; ugyanakkor hatalmas adminisztratív, a munka megszervezését érintő kihí- vás is. Kívánunk a szerkesztőknek vállalt céljaik eléréséhez erőt és kitartást, hogy impo- záns szótársorozatuk elkészítését a már megjelent kötet igényességével a tudomány nagy nyereségére mielőbb meg tudják valósítani!

BÖLCSKEI ANDREA

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 1.
Szerkesztette HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA.
A Magyar Névarchívum Kiadványai 8. Debrecen, 2004. 207 lap

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke e tanulmánykötettel új sorozatot indít szándéka szerint. E tanszékről méltán mondható el, hogy a mai magyar helynévkutatás fellegvárává nőtte ki magát HOFFMANN ISTVÁN tervszerű fejlesztő-, irányító- és szervezőmunkája folytán. Az egyetem doktori iskolájának névtani alprog- ramja szinte éves rendszerességgel bocsát ki jobbnál jobb doktori értekezéseket, melyek a tanszéken megjelent egyéb, főként forráskiadási tevékenységgel együtt egyértelműen egy virágzó műhely- és csapatmunka meglétét bizonyítják. E közös műhelymunka ter- méke a jelen kötet a maga nyolc tanulmányával.

Interdiszciplinaritás, alkalmazott művelődéstörténet, a névtan mint a történeti föld- rajz és a nyelvtörténet segédtudománya, a névtan önelvűsége – ilyesféle vezérszavak ötlenek fel a recenzensben a kötet tanulmányainak végigolvasása során. Nem egynemű- ek, nem egy kaptafára készültek tehát a kötet tanulmányai: HOFFMANN ISTVÁN vigyáz arra, hogy ne telepedjen rá növendékei és növendékeiből lett munkatársai kutatási érdeklődésére. Hatása azonban elvitathatatlan: nemcsak abban, hogy az általa 1993-ban meg- adott és sokak által több alkalommal is sikerrel alkalmazott helynévelemzési keret e kötet két tanulmányában is fontos szervező erő, hanem abban is, hogy a tanulmányok túlnyomó részének forrásanyaga GYÖRFFY GYÖRGYnek az Árpád-kori Magyarországról írott történeti földrajza, témaválasztásuk pedig e forrásanyag névtani felhasználása.